

The mythological-natural intercode transition is represented through the inspiration of nature with elements of deification of heavenly bodies, natural elements and atmospheric conditions. The peculiarity of representation of the mythological-temporal intercode transition in phraseological units, reflecting the idea of time, is the realization of the opposition "good / bad (evil)", assigning time periods with the attributes peculiar for demonological beings, personification of days of the week. The mythological-spatial intercode transition is represented in phraseology through comparison "this / other world".

Keywords: code of culture, ethnocode of culture, mythological ethnocode of culture, intercode transition, phraseology, phraseological unit.

Отримано: 14.11.2015 р.

УДК 811.161.2+398

Шуляк С.А.

УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ ЗАМОВЛЯННЯ: ОСОБЛИВОСТІ СИМВОЛІЧНИХ ДІАНЬ

Розвиток сучасної лінгвістичної науки характеризується посиленням уваги дослідників на вивченні етномовної символіки текстів українського фольклору. Мова українських народних замовлянь має не тільки риси, спільні з мовою фольклорних текстів іншої тематики, а й специфічні саме для цього типу текстів особливості. Значної уваги потребують дослідження символічних діань в українських замовних текстах, що висвітлюють особливості деталізації кожного образу у світобаченні стародавніх українців через специфіку вербалізації тих або тих аспектів розглядаєних образів.

М.К. Дмитренко у монографії «Символи українського фольклору» звертає увагу на те, що символіка людства не виникла загалом, а формувалась разом із людиною, її психікою, мовою, магією, ритуалами, обрядами, звичаями, віруваннями, усною творчістю за умов духовно-практичного освоєння світу спочатку на родоплемінному рівні, а згодом на рівні етносу, народу [2, 83-84].

М.О. Новикова зазначає, що стародавня людина бачить світ, у якому ніщо не зникає і не з'являється: в космічному масштабі все лише перебуває безначально і безконечно; «з'являтися» і «зникати» воно здатне лише на певній ділянці світобудови, в полі зору даної людини (або людей); ніщо не діє: все лише присутнє (як сутнісна характеристика) разом із самим суб'єктом, заховане в ньому; діяння «приходить і відходить» зі своїм носієм, а не навпаки: не носій-суб'єкт «приходить і відходить» через діяння [3, 291].

Значна увага приділяється визначенню «користі – шкоди», адже «шкода» не може бути знищена до кінця: її можна лише вигнати, виселити в потойбіччя-інобуття, або відсунути якнайдалі, або «витягти» з людини та її мікрокосмосу; проте так само незнищенна і «користь»; оскільки ж і чіткої опозиції «користі – шкоди», а тим більше «добра – зла» серед суб'єктів замовлянь іще немає, правильніше говорити про благодійне або шкідливе групування, про сполучуваність предметів світу замовлянь: «збільшення буття» – це збільшення їхньої «доброї» сполучуваності, «зменшення буття» – це збільшення сполучуваності «лихої» [3, 291].

Метою статті є дослідження символічних діань у текстах українських народних замовлянь.

Досягнення поставленої мети стає можливим за умови виконання таких завдань: визначити домінуючі лексеми на позначення символічних діань у текстах українських замовлянь; розглянути групи на позначення символічних діань: переміщення суб'єкта у просторі, дія на суб'єкт у просторі; проаналізувати мовні засоби вираження досліджуваних лексем; описати класифікацію символічних діань в українських замовних текстах.

У текстах українських замовлянь переважають такі групи значень на вираження символічних діань: переміщення суб'єкта у просторі та дія на суб'єкт у просторі.

Переміщуючись у просторі, персонаж замовлянь їде: *Кузьма й Дем'ян, Божий коваль, / поїхали рути сіять. / Рута не зійшла / Посілись і порубались. / (Ім'я) у народженого кров не пішла* [1, 76]; *Їхав Ісус Христос на сивому коні. Посіяв він рожу, поставив сторожу. Щоб тая рожка не зійшла, щоб цяя кров не пішла* [1, 84]; *їде: Богородиця-діва йшла, меч несла* [1, 42]; *Через річку бистру і через кладку хистку йшло три матінки, три п'ятінки (п'ятниці)* [1, 30]; *біжить: Бігло три річки: одна водяна, друга смоляна, третя кривава* [1, 95]; *Не йду я лісом, а чистим полем. Наперед мене біжить заєць: «Сірий зайцю! Де твої зуби? Візьми мої, а дай свої!»* [1, 125]; *Біг пес через овес, / Пропає вогник увесь. / Побив, потоптає, / Щоб цей вогник пропає* [1, 171]; *летить: Прилетіла змія, хоче з'їсти сокола* [1, 53]; *Летіла ворона через море, / ключі загу-*

била [1, 78]; *Летів переліт через попів двір та сів на воротах в червоних чоботях* [1, 96]; *Летів чорний ворон, пустив каплю на морі* [1, 162]; *пливе: По синьому морю корабель пливе* [1, 104].

Часто переміщення відбувається у наказовій або прохальній формах, наприклад: *Йди собі, де собаки не брешуть, де півні не співають, кури не ходять, і християнського голосу не чути* [1, 67]; *Сину мій, Самсоне, побіжи, возьми залізну шину та розпечи і розжени тіх 77 трясовиць, нехай вони тіла не труждають, костей не ламають, кров не морять* [1, 68]. Також зустрічаємо тексти, у яких переміщення заперечується, як-от: *Стій, кров, зупинись, не йди, / Бо тобі так буде, як тій молодиці, / що в неділю до обіда хліб пекла* [1, 80].

До цієї ж групи входить «нульове» переміщення [3, 286], наприклад, суб'єкт замовлянь *стоїть: На морі стоїть дуб, а на дубі сидить сокіл* [1, 53]; *Під дубом Маврійським / Стояли святії архангели – / Гавриїл, Уріїл і Суріїл* [1, 65]; *сидить: Є левада, а на тій леваді – верба, а під тією вербою сидить дівка розплетена, а в тієї дівки одне око вогненне, а друге водяне* [1, 12]; *На морі престол стоїть, а за їм Матір Божа сидить, книги читає* [1, 50]; *лежить: На черном морі лежить камінь, а на камені гадина. Хто тую гадину ізрушить, той мене спокусить* [1, 63].

Повна відсутність словесного вираженого діяння рівнозначна найширшому поняттю «міститися», «перебуває» [3, 286], як-от: *Місяць на небі, заїц у дебри, а струг у воді, та й як ті три брате зайдут си на тайну вечеру, та аби тогди ни мав моци переполох мине находити* [1, 39]; *Місяць на небі, камінь у морі, а мертвець у гробі* [1, 124]; *У моря калина, під калиною дівчина, вона не знала ні шити, ні прясти, ні золотом гаптувати* [1, 59]; *Камінь у морі, дуб у діброві* [1, 122]; *– Місяцю молодиче, ти на небі, дикий кабан у лузі, камінь у морі* [1, 128].

Герої замовлянь іншої групи (дія на суб'єкт у просторі) «запрошуються», наближаються до суб'єкта, який замовляється (включаючи самого виконавця замовляння або його клієнта) [3, 286], наприклад: *«Чого ти, лютий зміє, реवेश?» – «Бо нема мені чим діток годувати»*. – *«Йди ти, лютий зміє, до (...) в двір, візьми від раба Божого (...) молотвованого, хрещеного, миром мурованого люту кров і будеш мати чим діток своїх годувати»* [1, 108]; *Всі святі святочки, всі річні празнички, прийдіть мені на поміч, а рабі Божій (...) на поратунок, замовляти мені, зашіптувати мені поруху* [1, 109]; *Місяце Владимире, прийди до мене зуби замовляти* [1, 122]. Зазначимо, що образ місяця є частотним у текстах українських замовлянь, адже «місяць як символ українського фольклору світить своїм срібним саявом кожному, як і сонце» [3, 112] і вживається у замовляннях зубного болю. Подібні звертання переважають у спонукально-бажальних і бажальних конструкціях. Герої цієї ж групи також «виганяються» або відсуваються від персонажа замовлянь [3, 286], як-от: *Рожонько паняночко! Уже ти білого тіла накрушила, жовтої кості наламала, червоної крові напила, синіх жил нассала. Йди собі дуби крутити, на степи, очерета і різні дороги! Вийди із раба Божого, хрещеного, іменованого, а ви, всі святі, допоможіть мені* [1, 159].

Варіантом дії на суб'єкт у просторі є такий: персонажі замовлянь збираються з різних місць разом або розводяться врзнобіч (що зображується як можливе й бажане – або як неможливе й небажане: в «нездійсненних завданнях») [3, 286], наприклад: *Звір у полі, риба в морі, гробак у землі. Оце їх три брати як зйдуться всі до міста, будуть їсти, пити, до місяця говорити, тоді в народженій, молитвеній (ім'я) будуть зуби боліти* [1, 122].

У текстах замовлянь і магічній практиці повсюдно поширені дії за аналогією; вони видаються безмежно різноманітними: знищення і примноження, поділ і злиття, «віднімання» і «додавання», «бойові» та «замирні» операції і т. д. [3, 287], як-от у замовлянні від чорної болісті: *Зробив ти на два, а я відробляю на три, відробив на три, а я відробляю на чотири, відробив на п'ять, а я відробляю на шість, відробляю на сім, відробляю після на вісім і на дев'ять від його двора, від його худоби, за нього самого* [1, 143].

Це справедливо також і для групи «неможливих діянь», яка утворює особливий антисвіт замовлянь: світ найповнішої неузгодженості, несумісності суб'єктів та їхніх якостей (атрибутів), суб'єктів та об'єктів їхньої дії, суб'єктів та їхніх діянь; перед нами світ абсолютної – навіть не алогічності, а позалогічності: «інша галактика» світу замовлянь [3, 287]. Це твердження підтверджується замовлянням від чорної болісті: *Стрітєння зустрічається, а раб Божий (...) причащається. Там весілля відбувається, Адам жениться, бере Єву-дівку собі за жінку. Там музики грають, дівки гуляють і тебе чорного виглядають. Йди до них на весілля, як вони тебе приймають, то йди утопись, а від мене відчепися. Цьому слову моєму кінець. Амінь* [1, 143].

Однак прагматично – «безумні», нездійсненні завдання, співвіднесені з цим «безумним» антисвітом, означають вигнання когось або чогось шкідливого зі світу «нормального»; а вигнання – це, сказати б, модалізована відсутність: відсутність негативного суб'єкта, але не констатована як факт, а висловлювана як побажання, прохання, наказ, як зображення за аналогією [3, 287], як-от: *Я ж тебе ізсилаю на очерета, на болота, де люди не ходять, де людське око не заходить, де собаки не гавкають, де гуси не гелгають* [1, 163].

Таким чином, з погляду структурного антисвіт замовлянь – це цілісний «простір навпаки»; проте, з погляду практичного, утилітарного, для замовлянь має значення не те, що подібний антисвіт є, а те, що його немає – в упорядкованому космосі; відсилення хвороб, уроків, нещастя у той простір тягне за собою їхню анігіляцію в цьому просторі: призводить їх до «небуття» тут, нині, для нас [3, 288], наприклад у замовлянні гістцю: *Я тобі дам віз без коліс, і ще ти найму перевізника, аби ти за води перевіз. Йди за чорне море, за чорна колесище, там тебе жидують і там тобі золоті погари наливають. Там чорне колесище і чорне дітинище, а там маєш місточко* [1, 149]; або пристріту: *Йди собі на очерета, на болота, туди, де люди не ходять, собаки не брешуть, кури не співають* [1, 47]; *Нехай іде собі на ниці лози, / на бистрі води, / на круті береги, / на жовтіє піски, / на солодке медки, / там йому пити-гуляти, / всі розкоші мати, (Парасці) пристріту не мати. / Я словом, Господь із помоцу* [1, 51].

Протиставлення «буття – небуття» і є, по суті, єдині істинні, бо максимально узагальнені й універсальні діяння (предикати) замовлянь [3, 288], як-от: *Я ж тебе відмовляю, я ж тебе визиваю; тут тобі не бувати, тут тобі не розкошувати, жовтої кості не ламати, червоної крові не в'ялити, білого тіла не сушити* [1, 143]; *Там вам жити, і гуляти, і розкоші мати, а хрещеной, породженой спокон дати* [1, 64].

Кожна особа в замовляннях «буттєва»: більшою чи меншою, ближчою чи дальшою, бажаною чи небажаною, узгоджуваною чи не узгоджуваною з іншими мірою; сущий і несущий – такі найширші визначення всякої дійової особи замовлянь [3, 288]: *«Де ти ходила, святая пречистая?» – «Я ходила по степах, по морях, по всяких садах і по всяких цвітах». – «Що ти робила, святая пречистая?» – «Пісок брала, траву рвала, од усяких болезней я зеля пускала. Я ще пойду на синє море. На синім морі білий камінь, на камені білий баран. Білого барана я руно брала, ідуци джерела затикала, к раби Божій (ім'я) розсавляла, і кропивою болячку ізганяла. Час добрий їй посилає, час добрий і пору легкую їй посилає, їй опух ізогнать»* [1, 170].

У граничній перспективі «не бути» чому-небудь або кому-небудь у всесвіті замовлянь неможливо [3, 288]. Можна лише «бути» більше чи менше, ближче або далі, активніше чи пасивніше, в «нашому» або «не нашому» просторі [3, 289], наприклад: *Бешикга гнила, / Бешикга пухка, / Бешикга з ружі, / Бешикга з марена, / Бешикга з лихим часом, / Бешикга замочена, / Запоганена! / Тут їй не горіти, / Не боліти, / Не лупати, / Не скіпати, – / Але так знідити, / Як нидіє віск на возні, / Піна на воді, / Роса на траві, / Дим се розходе!* [1, 165].

Класифікація символічних діань у замовляннях не може здійснюватись за принципом словника, а можлива лише у вигляді шкали: поступового наростання та убуння наявності [3, 289], як-от: наявність та відсутність.

Наявність характеризується присутністю образів на позначення християнських святих, наприклад: *Стань, Господи, на помоги хрещеному породженому дитяті іменного зуба виговоряти* [1, 213]; *Я відмовляю на воду, на вогонь, і ножем тебе затиною, і всіх святих на поміч ззиваю. Святий Миколає, святий Йосипе, святий Зосиме! Станьте, отче, до помочи, дихніть своїм святим духом, допоможіть мені відмовити, вимовити, визволити пристріт* [1, 46]; наближення образу, як-от: *Вовчок, вовчок, / виліз на драбину, / вийми в (Галі) з ока порошину. / Як не виймеш, сам загинеш* [1, 215]; присутність частини замість цілого: *Икавка, икавка, / неси свою душу / на колючу грушу* [1, 183]; присутність у майбутньому; варіант: прикликання, прохання, моління, висловлення певності, інші форми «бажаного як дійсного» [3, 289]: *Добри вечір вам, плаксивиці! Просять вас крякавки на вечорниці. Йдіть собі, де люди не ходять, де вітер не віє, де сонце не гріє, на ліса-лісниці, там ваші сестриці, там вам бувати, лісом ламати, плаксивицями не брати* [1, 191]. Подібні тексти часто містять формулу звертання.

Відсутність характеризується дієсловами на позначення роздроблення, розділення: *Розійдися, розтечися, як вітер у полі, як хвиля по воді* [1, 173]; у замовлянні хвороби під назвою «жовни»: *Мав жовнар / Дев'ять синів, / Мала жовнарка / Дев'ять доньок; / Сваталисе, / Браталисе; / Містилисе... / Не помістилисе... / Розійшлисе, / Розтеклисе, / Як се жовнарєві сини / Розійшли, розтекли – / Їх тут не видати, / Їх тут не слухати: / Так аби се від Божого / Хрещеного, / Молитвеного (ім'ярек) / Жовна розійшли, / Розтекли!* [1, 155]; наявністю лексем, що визначають кумулятивні ланцюжки, наприклад, від десяти до одного, як-от у замовляннях на кохання: – *Терлич, терлич! Десятьох приклич, а з десятьох дев'ятьох, а з дев'ятьох восьмерьох, а з восьмерьох семерьох, а з семерьох шестерьох, а з шестирьох – п'ятерьох, а з п'ятерьох чотирьох, а з чотирьох трьох, а з трьох двох, а з двох одного та доброго* [1, 230]; відсутність, яка видається як бажана: *Волосний-волосниче! На своє місце Бог тебе кличе, на нове містечко, на золоте крісечко, тут тобі не стояти, жовтої кості не ламати, червоної крові не пити, білого тіла не сушити* [1, 173]; *Тут тобі не гуляти, тут тобі не бувати, червоної крові не смоктати, жовтого тіла не в'ялити, білої кості не ломити* [1, 303]; віддаленням, яке спричинене вигнанням, як-от у замовлянні лишаю: – *Слизни, пропади, де взялося – туди йди!* [1, 174]; повторенням однакових лексем: *Виходь-*

те, страхи, / Виходьте, ляки! / Виходьте, переляки. / Виходьте, навії! / Виходь, злий дух! [1, 18]; відсутністю на конкретний момент, наприклад: *Лишаю, лишаю, я тебе з гноєм змішаю, свині розриють, кури розкляють, сонечко пригріє, вітер повіє, а ти засохнеш* [1, 175].

У текстах українських замовлянь дійові особи також шують (клян-море і рану), наприклад: *Шила Божа Мати клян-море / золотою голкою, шовковою ниткою, / у раби Божої (...) рану зашила, / кров замовляла. / Рану зашила і кров зупинила* [1, 92]; рубають (лози), саджають (рожу), як-от: *Йшли ліки через три ріки і лози рубали, і рожу саджали, вона не прийнялась і кров унялась* [1, 193].

Отже, лексеми на позначення символічних діянь утворюють такі групи: переміщення суб'єкта у просторі (персонаж замовлянь їде, йде, біжить, летить, пливе; а також стоїть, сидить, лежить, тобто має нерухоме положення), дія на суб'єкт у просторі (герої замовлянь наближаються до суб'єкта, або ж віддаляються від нього; персонажі збираються разом, або ж розділяються). Часто переміщення відбувається у наказовій або прохальній формах, або ж у тексті відсутнє словесне вираження діяння. Дії за аналогією досить продуктивні у текстах замовлянь і позначають наявність чи відсутність певного суб'єкта. Заслугує на увагу група замовлянь, яка характеризується алогічністю та неузгодженістю дій, подій і фактів. Класифікація символічних діянь у замовляннях можлива у вигляді шкали наявності чи відсутності персонажів у тексті в певний час. Бачимо світ, у якому все існує безконечно, а з'являтися і зникати може лише в даний момент. Взаємодія людини з космічними силами, стихіями води, вогню, землі, вітру, християнськими образами зводиться до посилення чи послаблення їхньої присутності у середовищі, в якому вона перебуває.

Перспективи подальших досліджень полягають у вивченні синтаксичної будови українських народних замовлянь.

Список використаних джерел

1. Ви, зорі-зориці...Українська народна магічна поезія: (Замовляння) / упоряд. М. Г. Василенка, Т. М. Шевчук; передм. М. Г. Василенка. – К.: Молодь, 1991. – 336 с.
2. Дмитренко М. Символи українського фольклору: монографія / Микола Дмитренко. – К.: УЦКД, 2011. – 400 с.
3. Українські замовляння / упоряд. Н. М. Москаленко; автор передмови та коментаря М. О. Новикова. – К.: Дніпро, 1993. – 309 с.

Анотація. У статті визначено домінуючі лексеми на позначення символічних діянь у текстах українських замовлянь. Розглянуто групи на позначення символічних діянь: переміщення суб'єкта у просторі, дія на суб'єкт у просторі. Проаналізовано мовні засоби вираження досліджуваних лексем. Описано класифікацію символічних діянь в українських замовних текстах.

Ключові слова: українські замовляння, текст, символічні діяння, суб'єкт, лексема, символ.

Summary. The aim of the article is to investigate symbolic actions in the texts of Ukrainian folk spells.

The achievement of this aim is possible after completing such tasks: to define the main lexemes which show symbolic actions in the texts of Ukrainian spells; to learn the groups that denote symbolic actions: movement of the subject in the space, action on the subject in space; to analyze language means of expressing the investigated lexemes; to describe the classification of symbolic actions in the texts of Ukrainian spells.

The subject of investigation is symbolic actions, and the object of the research work is the texts of Ukrainian folk spells.

We investigated the groups denoting symbolic actions: movement of the subject in space (the character goes, moves, runs, flies, swims, also stands, sits, lies, stands still); the action on the subject in space (the heroes of spells approach the subject or become remote; the personages either gather together or separate).

Very often the movement is based either on the imperative or supplicatory forms, or the text excludes verbal expression of the action. Actions on analogy are rather productive in the texts of spells and denote either the absence or presence of a certain subject. We also paid much attention to the group of spells, which is characterized by illogical and inconsistent actions, events, and facts.

Classification of symbolic actions in the spells is possible in the way of scheme of absence or presence of characters in the texts at a certain period of time. We see the world where everything is infinite, and it can either appear or disappear at a certain period of time. The interaction of a person with space forces, elements of water, fire, earth, wind, Christian images are reconciled to strengthening or weakening of their presence in their environment.

The perspectives of the following investigations are based on the learning of syntactic structure of Ukrainian folk spells.

Key words: Ukrainian spells, text, symbolic actions, subject, lexeme, symbol.

Отримано: 15.10.2015 р.